

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

Бариська Я.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ „Ужгородський національний університет”*

Стаття присвячена теоретичному аналізу форми державного правління. Особливу увагу приділено характеристиці змісту поняття форма правління. Зроблено висновок щодо впливу наднаціональних і міжнародних владних проявів на форму правління національної держави.

Ключові слова: національна держава, форма державного правління, правова категорія.

Статья посвящена теоретическому анализу формы государственного правления. Особое внимание уделено характеристике содержания понятия форма правления. Сделан вывод относительно влияния наднациональных и международных властных проявлений на форму правления национальной государственной державы.

Ключевые слова: национальное государство, форма государственного правления, правовая категория.

The article is devoted to theoretical analysis of the form of government. Particular attention is paid to characterizing the content of the concept of the form of government. The author made conclusion about the impact of supranational and international power implications on form of government of the national state.

Keywords: nationstate, a form of government, the legal category.

Категорія «форма державного правління» є однією з провідних у системі науки теорії держави і права, оскільки є такою державно-правовою закономірністю, що входить до складу її предмета. Для визначення сутності цієї категорії необхідно з'ясувати, яке місце вона займає, по-перше, у вертикальному понятійному ряді, тобто між «формою держави» і «організацією влади», і, по-друге, по горизонталі, між «формою територіального устрою» і «реалізацією влади – режимом». У першому випадку, сутність поняття форма державного правління можна пояснити, посилаючись на думку А. Денисова, який у вузькому значенні отожднює форму держави з формою правління, а в широкому розумінні включає до поняття «форми держави» також державний устрій [1, с. 18]. Це означає, що форма держави, насамперед, передбачає організацію публічної влади в державі, тобто структуру вищих органів держави, а також взаємовідносини між главою держави, урядом і парламентом.

З іншого боку, нами сприймається позиція, згідно якої форма правління є лише першим із двох понять (крім державно-територіального устрою), які характеризують правову форму держави. У юридичній науці поширеною є думка, що державний режим є третьою складовою форми держави. Але, не заперечуючи наявності зв'язку між наведеними поняттями, зазначимо, що державний режим як теоретична категорія торкається, передовсім, змісту держави, реалізації влади, а не правової форми її вираження.

Метою даної статті є аналіз теоретичних аспектів розуміння поняття форма державного правління у зарубіжній та вітчизняній юридичній науці, а також дослідження змісту та ознак форми правління сучасної держави.

Розглядаючи основні підходи до визначення поняття форми державного правління, слід відзначити наявність у сучасній науковій юридичній літературі плюралізму поглядів, що в свою чергу обумовлює актуальність досліджуваної проблематики. Таку різноманітність можна пояснити тим, що як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники вкладають у це поняття різний зміст. Разом із тим, якщо російській та вітчизняній літературі притаманне намагання виразити сутність досліджуваного феномена через формулювання визначень, то у європейській фаховій літературі спостерігаємо тенденцію до визначення сутності поняття через характеристику різновидів форм правління. Наприклад, німецький дослідник Дж. К. Блончлі, простежує генезис монархічного та республіканського правління, починаючи з часів Аристотеля, характеризує їх властивості на сучасному етапі, але не формулює відповідних визначень, звичних для вітчизняної науки, а саме «форма правління», «монархія», «республіка» [2, с. 269-382]. Проте, виокремлюємо розуміння даним автором форми державного правління як системи змінних взаємовідносин між вищими державними органами, тобто главою держави, парламентом та урядом, їх організацію і структуру.

Дещо по-іншому трактується форма правління французькими дослідниками. Наприклад, державознавець Мішель Дюверже форму правління розуміє як поняття, що характеризує взаємовідносини між вищими органами держави і залежить від характеру партійної системи. Він розрізняє: 1) президентський режим із системою двох псевдополітичних партій або з багатопартійною системою, характерною для країн Латинської Америки; 2) парламентські режими з двопартійною системою за британським типом і парламентський режим з багато-

партійною системою за типом країн континентальної Європи [Цит. за: 3].

Інший сучасний французький науковець Ж.-П. Жакке розглядає форму правління як організацію влади, яка залежить від ступеня участі народу в її здійсненні, реалізації. Так автор виділяє: а) форму правління, що базується на народному суверенітеті, де законодавча влада належить загальним зборам народу, а управління здійснюється виконавчою владою, що обирається і контролюється народом, який може її відкликати в будь-який час; б) представницьку форму правління, за якої народ здійснює свою владу через представників. Залежно від характеру розподілу влади при представницькій формі правління, автор визначає форму правління, що базується на поєднанні влади, тобто вся влада зосереджена в руках одного органу чи особи, і форму правління, що базується на розподілі влади. Якщо розподіл влади жорсткий, тоді йде мова про президентську форму правління, і навпаки, якщо акцент робиться на співпрацю виконавчої і законодавчої влади через уряд, що відповідає перед парламентом, тоді маємо парламентську форму правління [4, с. 54-57].

Більш чітко визначення форми державного правління знаходимо у праці чеського дослідника П. Кресака, який визначає форму правління («форму уряду») в широкому і вузькому значенні. У широкому наведене поняття означає залучення населення до державної влади (політичний режим держави), характер, склад, спосіб утворення і взаємовідносини між парламентом, урядом і главою держави. У вузькому значенні форма влади (модель влади) дослідником ототожнюється з формою правління і означає організацію взаємовідносин між парламентом, урядом і главою держави та спосіб їх утворення. Виходячи з наведеного визначення, автор класифікує моделі влади на: а) парламентську (парламентська республіка, парламентська монархія), президентську, владу парламенту (надпарламентаризм, директорія); б) змішану або комбіновану форму влади; в) удаваного (фальшивого) парламентаризму [5, с. 130-131].

Досліджуючи сутність поняття форми правління, інший чеський науковець Й. Благож наводить марксистсько-ленінське його трактування як зафіксовані в законах організаційні, структурні та інституційні відносини між вищими органами держави, державою і громадянином. Доповнюючи наведене, Й. Благож вважає, що до складу поняття форми правління необхідно включати й систему політичних партій та їх взаємовідносини з вищими державними органами, особливо відносини, які стосуються прийняття рішень з важливих політичних і державних питань. Крім того, поняття форми правління, на думку вказаного автора, включає два аспекти – відносини вищих органів в процесі здійснення державної влади і управління та відносини громадян з державою [3, с. 21-22].

Запропоновані дослідником види форм правління дозволяють краще зрозуміти сутність досліджуваної проблематики. Він виділяє внутрішню форму правління, яка має особливе значення для політичної системи і держави, і зовнішню, яка свідчить лише про формально декларовані відносини громадян і держави, відносини між вищими органами без врахування того, наскільки формальна регламентація відповідає конкретним політичним і державним реаліям. Ці дві форми правління зливаються лише тоді, коли формальне регулювання відносин, які визначають форму правління, повністю відповідають їх реаліям в тій чи іншій державі [3, с. 195].

Серед російських теоретиків слід відмітити відсутність єдності у формулюванні досліджуваного поняття. У вузькому значенні форма державного правління трак-

тується ними як організація вищих органів державної влади [6].

Друга група російських дослідників (Петров В.С., Орлов А.Г., Кучера Е., Малько А.В., Алексєєв С.С., Венгерів А.Б., Чиркін В.С.) [7], доповнює наведене вище визначення і формулює його як поняття, що відображає організацію верховної влади, принципи або форми взаємовідносин органів влади між собою та з населенням (або прямих і зворотних зв'язків із населенням – Чиркін В.С.).

Дослідження форми державного правління в історичному контексті, тобто як державно-правової закономірності, що сформувалася під впливом політичного досвіду держави, традицій та менталітету народу, на думку російського вченого А.І. Трофимова дозволяє визначити це поняття як результат конкретно-історичного розвитку кожної держави, співвідношення політичних сил у період корінних соціальних перетворень [8, с. 13-14].

Найбільш поширеним як у російській, так і у вітчизняній юридичній літературі, на нашу думку, є підхід згідно якого форма державного правління визначається як поняття, що відображає структуру вищих органів державної влади, порядок їх утворення та розподіл компетенції між ними [9].

Підходи до визначення форми державного правління вітчизняних дослідників також дещо різняться між собою, але, як і російські дослідники, вони підтримують думку, що форма правління в першу чергу означає організацію вищої державної влади [10, с. 59].

Уточнюючи наведене, В. Шаповал відзначає, що форма державного правління відображає інституційні особливості організації державного владарювання. Форма державного правління, на його думку, – це відображений в основному законі спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості компетенційних взаємозв'язків між вищими органами держави, насамперед тими, що співвіднесені із законодавчою і виконавчою владою [11, с. 49].

У такому зв'язку С.В. Лінецький розглядає співвідношення повноважень законодавчої і виконавчої влади як центральну характеристику форми державного правління [12, с. 86].

Комплексне дослідження поняття форми державного правління здійснено групою українських дослідників, зокрема Тимченко С.М., Бостан С.К., Лєгуша С.М., Пархоменко Н.М., Пікуля Т.О., Пронюк Н.В. [13, с. 202-203]. Форма державного правління розглядається ними в онтологічному і гносеологічному значенні. У першому значенні, форма державного правління – це інституційно-функціональна система державної влади, зміст якої визначається певним порядком формування, принципами організації та взаємодії її суб'єктів – вищих органів державної влади. Такий підхід в цілому підтримується Р.М. Павленком, який додає до наведеного визначення «зворотній зв'язок між органами управління та тими, ким управляють» [14]. З точки зору гносеологічного підходу до визначення поняття форми державного правління дане поняття є продуктом двох галузевих наук: загальної теорії держави і права та конституційного права. Якщо для теоретиків форма правління – це спосіб вираження історично обумовленого змісту держави, то для конституціоналістів вона є сукупністю юридичних норм, державно-правовим інститутом, який регулює ту сферу відносин, що пов'язана з інституційним оформленням зазначеної системи верховної влади [13, с. 203].

Дану категорію слід сприймати як інтеграцію двох взаємопов'язаних понять: а) як систему інституцій; б) як систему правових стосунків.

У свою чергу, ознаками форми правління сучасної

держави як поняття виступають:

а) дане поняття торкається владних стосунків «вишого» рівня, тобто річ іде про «національний уряд», іншими словами – публічну владу, організовану на національному рівні. Хоча, зрозуміло, у багатьох випадках уряд та інші вищі органи влади здійснюють свою діяльність і на регіональному та місцевому рівні (наприклад, через представників президента чи представництва національного уряду), останнє залишається за межами даного поняття;

б) форма державного правління в інституційному аспекті відображає передовсім сукупність владних інституцій – органів державної влади (глава держави, уряд, парламент). Разом із тим, у моделі влади власне місце займають не лише органи влади, а й інші суб'єкти (коаліція депутатських фракцій парламенті, наприклад);

в) у динамічному аспекті дане поняття відображає систему відносин, суб'єктами яких виступають названі владні інституції, причому дані відносини мають політико-правовий характер. Останнє означає, що їх зміст (права і обов'язки суб'єктів) визначаються як правовими джерелами (конституціями, законами), так і політичними документами (угодами між політичними суб'єктами, їх програмами тощо). Слід зауважити також, що поняттям «форма правління» охоплюється не лише «зразки відносин», а й власне реальні відносини, що виражаються у практичній взаємодії між вищими органами влади [15, с. 234];

г) форма правління проявляє взаємозв'язок між відповідними правовідносинами за участю названих вище суб'єктів і результатами політичного процесу. Під політичним процесом слід розуміти «упорядковану послідовність дій і взаємодій політичних акторів, пов'язаних з реалізацією владних інтересів і цілеспрямованими, і як правило, утворюючих і відновлюючих політичні інститути» [16, с.6]. Прикладів такого взаємозв'язку чимало. Достатньо підкреслити істотний вплив на відносини

глави держави і парламенту в змішаній моделі республіки в Франції;

д) форма державного правління відображає один із головних механізмів вирішення суспільних конфліктів. Її ефективність, крім іншого, визначається спроможністю забезпечити цю роль. Річ у тім, що колізії між суб'єктами публічно-правових відносин породжують юридичний конфлікт, тобто такий розвиток протиріччя, котре передбачає активне протиставлення позицій сторін відповідного правовідношення і завжди супроводжується їх протистоянням. Такі конфлікти є об'єктивно неминучими і можуть бути не пов'язані з особами, які наділені відповідними публічними повноваженнями. Якщо сторони спробують урегулювати розбіжності за допомогою юрисдикційних процедур, цей конфлікт набуває характеру конституційно-правового спору. Під останнім, в свою чергу, розуміється така «розбіжність, яка виникла між суб'єктами конституційних правовідносин в сфері реалізації норм конституційного права і яка підлягає розв'язанню в особливому порядку, установленому законом, у тому числі шляхом використання державними органами повноважень юрисдикційного характеру» [17, с. 3-4]. Іншими словами, форма державного правління покликана створити механізм переведення можливих політичних конфліктів у русло «правового спору», який вирішується на підставі і за процедурами, передбаченими правовими нормами.

Враховуючи вищевикладене, форму державного правління, на нашу думку, слід розуміти як поняття, що відображає систему інституційно-правових відносин у сфері формування, організації та здійснення публічної влади передовсім на національному рівні в суспільстві. При цьому необхідно враховувати, що тенденції глобалізації зумовлюють зростання ролі і значимості в формі державного правління владних проявів міжнародного і наднаціонального рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Денисов А.И. Сущность и формы государства / А. И. Денисов. – М.: Изд-во МГУ, 1960. – 524 с.
- Bluntschli J.K. The Theory of the State / J.K. Bluntschli. – Kitchener. – 2000. – 491 p.
- Благож Й. Формы правления и права человека в буржуазных государствах / Й. Благож [С предисловием и под общей редакцией доктора юридических наук, проф. В. А. Туманова]. – М.: Юридическая литература, 1985. – 222 с.
- Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты / Ж.-П. Жакке. – М.: Юристъ, 2002. – 365 с.
- Kresak P. Porovnavacie statne pravo / P. Kresak. – Bratislava: Univerzita Komenského, 1992. – 454 с.
- Напр.: Балытников В.В. Форма государства / В. В. Балытников. – М., 2005. – 50 с.
- Напр.: Петров В.С. Тип и формы государства / В.С. Петров. – Ленинград: Изд. ЛГУ, 1967.– 120 с.
- Трофимов А.И. Президентская власть в современном государстве (теоретико-правовое исследование): дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.И. Трофимов. – Санкт-Петербург, 2000. – 184 с.
- Напр.: Опритов А.И. Специфика формы государственного правления современной России (Теоретико-правовое исследование): атторед. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория государства и права и история государства и права; история политических и правовых учений» / А.И. Опритов. – Волгоград, 2001. – 37 с.
- Сухонос В.В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В.В. Сухонос // Держава і право: (збірник наукових праць). Випуск 21. – К., 2002. – С. 57–63.
- Шаповал В.М. Форма держави в конституційному праві / В. М. Шаповал // Вісник конституційного суду України. – 2003. – №2. – С. 47–58.
- Лінецький С.В. Метаморфози державного режиму в Україні (політико-правовий аналіз) / С.В. Лінецький. – К.: Атака, 2003. – 168 с.
- Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина I. Актуальні проблеми теорії держави: Навчальний посібник / С.М. Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша, Н.М. Пархоменко, Т.О. Пікуля, Н.В. Пронюк. – К.: КНТ, 2007. – 288 с.
- Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р.М. Павленко. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2002. – 253 с.
- Лемак В. Форма государственного правления в Украине: проблемы идентификации и реформирования // Правовая система Украины: история, состояние и перспективы. В пяти томах. Т. 1: Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. – Харьков, Право, 2011. – С.234 – 269.
- Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учебных материалов / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2001. – 304 с.
- Брежнев О.В. Конституционно-правовые споры как явления современной действительности (генезис, содержание, порядок разрешения) / О.В. Брежнев // Сравнительное конституционное обозрение, 2005, №4 (53). – С. 3-8.